

औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य मुंबई

संचालनालयातील विषय निहाय कामकाज टिप्पणी

(नागरिकांची सनद)

अ क्र	मुद्दा
१	प्रास्ताविक
२	कारखाने अधिनियम, १९४८ व महाराष्ट्र कारखाने नियम १९६३.
३	औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालयाकडून करण्यात येणारी प्रमुख कामे.
४	कार्यालयाकडून पुरविली जाणारी सेवा / कालावधी / संबंधित अधिकारी व दूरध्वनी क्रमांक

१. प्रास्ताविक

महाराष्ट्र राज्य हे देशातील औद्योगिकदृष्ट्या सर्वात अधिक प्रगत राज्य आहे. त्यामध्ये ३७९७२ नोंदणीकृत कारखाने असून त्यातील कामगारांची संख्या अंदाजे ३०,४३,१५६ इतकी आहे. कापड कारखाने, रासायनिक, अभियांत्रिकी, औषधी, खत कारखाने, जंतुनाश पेट्रोकेमिकल्स, सिमेंट, कागद अशा मोठ्या उद्योग समुहाचाही समावेश आहे. या कारखान्यात उत्पादनात अनेक प्रकारच्या गुंतागुंतीच्या प्रक्रिया चालतात. ज्या लहान कारखान्यात धोकादायक, विषारी ज्वालाग्रही रसायने वापरली जातात त्या लहान उद्योगांना शासनाने अधिसूचना काढून कारखाने अधिनियम लागू केले आहेत. अशा सर्व प्रकारच्या कारखान्यातील कामगारांच्या प्रामुख्याने सुरक्षितता व आरोग्यविषयी अंमलबजावणीची जबाबदारी या संचालनालयावर सोपविण्यात आली आहे.

औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, हे कामगार विभागाच्या अधिपत्याखाली असून संचालक औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य महाराष्ट्र राज्य हे विभाग प्रमुख आहेत. या विभागाचे पूर्वीचे नाव "कारखाने निरीक्षणालय" असे होते. शासनाने या विभागाचे तांत्रिक कामकाज पाहून त्याला अनुरूप असा नावात व अधिका-यांच्या पदनामात १९९१ साली बदल केला. या विभागाचे प्रमुख कार्यालय मुंबई येथे असून अपर संचालक तीन आहेत व ते मुंबई, पुणे व नागपूर येथे आहेत. विभागीय कार्यालये ठाणे, कल्याण, पनवेल, वसई, पालघर पुणे, सातारा नाशिक, नागपूर, कोल्हापूर, औरंगाबाद येथे असून सह संचालक हे विभागीय प्रमुख आहेत. जिल्हा पातळीवरील कार्यालये जळगाव, धुळे, अहमदनगर, सोलापूर, सांगली, रत्नागिरी, भंडारा, चंद्रपूर, अकोला, अमरावती, नांदेड येथे असून उप संचालक हे कार्यालय प्रमुख आहेत. या विभागाच्या आस्थापनेवरील ३ अपर संचालक, १३ सह संचालक, ६० उप संचालक व ४५ सहाय्यक संचालक पदे मंजूर आहेत. वैद्यकीय शाखेत उप संचालक (वैद्यकीय), प्रमाणक शल्यचिकित्सक व इतर कर्मचारी वर्ग आहेत. मुंबई येथील संचालनालयात अत्याधुनिक उपकरणांनी सुसज्ज इंडस्ट्रीयल हायजीन लॅबोरेटरी आहे. या संचालनालयातील सर्व अधिकारी रासायनिक, विद्युत, यांत्रिकी किंवा विविध विषयातील अभियांत्रिकी पदवीधर आहेत.

औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालयाचे कामकाज मुख्यतः तांत्रिक स्वरूपाचे असून खालील कामगार व इतर कायद्यांच्या अंमलबजावणीचे कामकाज करण्यात येते.

२. कारखाने अधिनियम, १९४८ व महाराष्ट्र कारखाने नियम १९६३.

कारखान्यातील कामगारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कारखाने अधिनियम हा सामाजिक कायदा १८८१ पासून अस्तित्वात आहे. त्यावेळी त्याची व्याप्ती कामगारांचे कामाचे तास, आठवड्याचीसुट्टी, स्त्रिया व मुले यांचेविषयी तरतुदींचे सनियमन करणे इतकेच होते. त्यात १९११, १९२३, १९३५ मध्ये सुधारणा होऊन १९४८ साली महत्वाच्या सुधारणा झाल्या. कामगारांच्या कामाच्या जागेची व यंत्राची सुरक्षितता, आरोग्य सुखसोयी (विश्रांती/ जेवणाच्या खोल्या पाळणाघर, उपचारखोली (अॅम्ब्युलन्सरुम) इत्यादी, कामाचे तास, आठवड्याची सुट्टी, पगारी रजा, धोकादायक प्रक्रियेत काम करताना पाळावयाच्या तरतुदींचा समावेश आहे.

भोपाळ वायुगळतीच्या दुर्घटनेनंतर सन १९८७ मध्ये रासायनिक कारखान्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अमुलाग्र बदल करण्यात आले. कामगारांना कारखान्यात काम करताना सुरक्षितता व आरोग्यविषयी हमी घेण्याची जबादारी भोगवटादारावर टाकण्यात आली.

अंमलबजावणीच्या सोईसाठी संचालनालयाची कार्यालये				
पदाचे नांव	कार्यालयाचे नाव			
संचालक	मुंबई			
अपर संचालक	मुंबई	नागपूर	पुणे(कार्यक्षेत्र-३)	
सह संचालक	मुंबई (२)			
	ठाणे	कल्याण	वसई	
	पनवेल	पालघर	पुणे (कार्यक्षेत्र-१) पुणे (कार्यक्षेत्र-२)	
	सातारा	कोल्हापूर	नाशिक	औरंगाबाद
उप संचालक	सोलापूर	सांगली	धुळे	नांदेड
	रत्नागिरी	जळगांव	अहमदनगर	अकोला
	अमरावती	चंद्रपूर	भंडारा	

३. औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालयाकडून करण्यात येणारी प्रमुख कामे.

- १) कारखाने अधिनियम, १९४८ अंतर्गत परवाना देणे
- २) कारखान्यांचे निरीक्षण करणे
- ३) कारखान्यातील अपघातांची चौकशी करणे, व प्रतिबंधक उपाययोजना सुचवून कार्यान्वित करणे.
- ४) तक्रारींची चौकशी करणे
- ५) धोकादायक कारखान्यांची विशेष तपासणी व त्यांच्याकडून अंतर्गत अनर्थ निवारण योजना तयार करून घेणे.
- ६) जिल्हास्तरीय अनर्थ निवारण योजना करणे (मा.जिल्हाधिकारी यांना मदत)
- ७) धोकादायक कारखान्यातील कामगारांची वैद्यकीय तपासणी करणे व सर्वेक्षण करणे
- ८) सुरक्षिततेविषयी जाणीव व प्रसार करणे
- ९) कारखान्यांविषयी सांख्यिकी माहिती उपलब्ध करणे
- १०) न्यायालयात खटले दाखल करणे व चालविणे
- ११) जिल्हा स्थानिक अरीष्ट समुहगटाचे सदस्य सचिव

१) कारखाने अधिनियमाखालील परवान्याबाबत-

ज्या कारखान्यात अश्वशक्तीचा वापर करून २० किंवा २०पेक्षा जास्त कामगार, तसेच अश्वशक्तीचा वापर न करता ४० किंवा ४०पेक्षा जास्त कामगार उत्पादन प्रक्रियेत काम करतात त्यांना परवाना घ्यावा लागतो. त्याचप्रमाणे शासनाने अधिसूचना काढून कामगारांची संख्या कमी असून ज्यात पॉवरलूमसारखे उद्योग, लाकुडकाम करण्याच्या सॉमिल, धोकादायक रसायने वापरून प्रक्रिया चालतात, ऍसबेसटॉस वापर अशा जागांना कारखाने अधिनियम लागू केले आहेत. त्यामुळे धोकादायक काम चालणा-या कारखान्यातील कामगारांना कायदानुसार संरक्षण मिळू शकते.

कारखान्यात उत्पादनाच्या किंवा त्या अनुषंगाने केल्या जाणा-या कामात जी व्यक्ती पगार घेते, वेतन किंवा वेतनाशिवाय, मालकास माहित असो वा नसो, ती मुख्य मालकाकडून किंवा कंत्राटदाराकडून लावली असेल, तर ती व्यक्ती कामगार या व्याख्येत येते. कारखाने अधिनियमाखालील सर्व फायदे कंत्राटदारामार्फत लावलेल्या कामगारांनाही मिळतात.

ज्या आस्थापनांना कारखाने अधिनियमाखाली नोंदणी करून परवाना आवश्यक असतो त्यांनी किमान १५ दिवस आधी विहित नमुना क्र.१ भरून त्यासोबत परिशिष्टामध्ये नमुद केल्याप्रमाणे शुल्कासह ऑनलाईन पध्दतीने अर्ज करावा. त्याकरिता त्याने www.mahadish.gov.in या संकेतस्थळावर जाऊन करावा. याशिवाय संबंधितांना इमारतीचे व मशिनरीच्या मांडणीचे नकाशे मंजूर करून घ्यावे लागतात. नकाशे मंजूर करून घेण्याची प्रक्रीया ऑनलाईन करण्यात आलेली आहे. परवान्याचे नुतनीकरण देखील ऑनलाईन करण्यात आलेले आहे. सर्व फॉर्मची पूर्तता व नकाशाप्रमाणे इमारत व मशिनरीची मांडणी असल्याची तपासणी केल्यानंतर कारखान्यास परवाना दिला जातो. पूर्वी परवान्याचे

दरवर्षी नुतनीकरण करावे लागत असे पंरतू ही मुदत दहा वर्षापर्यंत वाढविल्यामुळे कारखानदारांना सोयीचे झाले आहे.

२) कारखान्याचे निरीक्षण-

कारखान्याचे निरीक्षण यादृच्छिक पध्दतीने करण्यात येते. सर्व अतिधोकादायक, धोकादायक व रासायनिक कारखान्यांचे निरीक्षण वर्षातून एकदा करण्यात येते. सॉमिल आणि पॉवरलूम यातून वगळण्यात आलेले आहे. निरीक्षणाच्या वेळी उपस्थित असलेल्या कामगार संघटनेच्या प्रतिनिधीशी संपर्क साधण्यात येतो व करण्यात आलेल्या सुचनांच्या /तक्रारीच्या संदर्भात योग्य ती कार्यवाही केली जाते. केंद्र शासन, महाराष्ट्र शासन, संरक्षण, सार्वजनिक विभागाच्या अखत्यारीतील कारखान्याचेही निरीक्षण केले जाते. निरीक्षणाद्वारे केल्या जाणा-या मार्गदर्शनासाठी कोणतेही शुल्क आकारले जात नाही. तसेच कारखाने तपासणीत माहित होणा-या बाबींची गोपनीयता ठेवण्यात येते.

३) अपघातांची चौकशी व प्रतिबंधक उपाययोजना-

या संचालनालयाकडून कारखान्यात होणा-या गंभीर/ प्राणघातक अपघाताची सखोल चौकशी करण्यात येते. अपघातचे कारण शोधून काढून ते टाळण्यासाठी व्यवस्थापनास प्रतिबंधक उपाययोजना सुचविण्यात येवून त्याची पूर्तता करण्याबाबत पाठपुरावा करण्यात येते. अपघाताव्यतिरिक्त आग, स्फोट, वायूगळती, इमारती कोसळणे अशा घटनांची सखोल व उपाययोजना केली जाते. काही वेळा संबंधित अधिकारी उपलब्ध नसल्यास त्याचवेळी उपलब्ध असलेला अधिकारी आदेशाची वाट न पाहता अपघातस्थळी जाऊन प्राथमिक चौकशी तातडीने करतो. अपघाताची चौकशी करतानाच्या परिस्थिती विषयी न्यायालयात अधिका-यांकडूनच जबानी दिली जाते. कामगारांस शक्यतो न्यायालयात येऊन व्यवस्थापना विरुद्ध जबानी द्यावी लागणार नाही असा प्रयत्न केला जातो.

अपघातात मृत पावलेल्या व्यक्तींच्या वारसास नुकसान भरपाई कायद्यातील नुकसान भरपाई, सानुग्रह अनुदान मिळवून देण्यात मदत केली जाते. तसेच मृत कामगारांच्या कुटुंबियांतील व्यक्तीला नोकरी मिळवून देण्यासाठी व्यवस्थापनाकडे प्रयत्न केला जातो. गंभीर अपघातात कायमचे अपंगत्व आलेल्या कामगारालाही कायदानुसार नुकसान भरपाई मिळवून देण्यास मदत केली जाते. कारखान्याबाहेरील कामाच्या संदर्भातील प्राणघातक अपघातांची माहिती कामगार नुकसान भरपाई कायदा कलम १०(अ) अन्वये नुकसान भरपाई आयुक्तांना दिली जाते. अशी दिलेली माहिती नुकसान भरपाई विषयीचा दावा म्हणून कामगार न्यायालयात दाखल करून घेण्यात येते.

पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम १९८६ अंतर्गत, घातकरसायने उत्पादन, संचय आणि आयात नियम १९८९ तयार करण्यात आलेले आहेत. सदर नियमांमधील नियम ५(२) अन्वये रासायनिक कारखान्यांमध्ये घडलेल्या मोठ्या अपघातांची माहिती केंद्रिय पर्यावरण व वने विभाग यांना कळविण्याची तरतूद आहे.

४) तक्रारीची चौकशी----

संघटनेकडून कारखान्याशी संबंध नसलेल्या व्यक्तींकडून, निनावी किंवा दुरध्वनीवरून तक्रार जरी प्राप्त झाली तरी संचालनालयाशी निगडित असलेल्या सर्व तक्रारीची चौकशी करण्यात येते व जरूर ती कार्यवाही करण्यात येते. तक्रारकर्त्यास केलेल्या कार्यवाही विषयी उत्तर दिल्यानंतर वरिष्ठांच्या लेखी आदेशाने व कार्यवाही पूर्ण झाल्याची निश्चिती झाल्यानंतर ती तक्रार दफ्तरी दाखल केली जाते. तक्रारीची चौकशी करताना तक्रारकर्त्याविषयी गोपनियता ठेवण्याची विशेष दक्षता बाळगण्यात येते.

५) धोकादायक कारखान्यांची तपासणी-

महाराष्ट्र राज्यात सुमारे ४,२६३ लहानमोठे रासायनिक कारखाने असून त्यात ४१० मोठे अपघात होऊ शकणारे (मेजर ॲक्सिडेंट हजार्ड) कारखाने आहेत. अशा कारखान्यांकडून अंतर्गत अनर्थ निवारण योजना तयार करून घेतल्या जातात व त्याची प्रात्यक्षिकेही करण्यात येतात. अशा योजना काही रासायनिक कारखान्यात वायू, रसायनाची गळती यासारख्या दुघटनेच्यावेळी कार्यान्वित केल्याने मोठया दुर्घटना टाळण्यास यश मिळाले आहे. संबंधित कारखान्यातील कामगारांना धोकादायक रसायनांच्या हाताळणी विषयी माहिती व प्रशिक्षण देण्यात येते.

६) राज्यस्तरीय अनर्थ निवारण योजना-

या संचालनालयाकडून धोकादायक कारखाने (मेजर ॲक्सिडेंट हजार्ड) शोधून काढून त्यांच्यासाठी जिल्हास्तरीय अनर्थ निवारण योजना तयार करण्यासाठी मा. जिल्हाधिका-यांना जरूर ती तांत्रिक माहिती पुरविली जाते. दुर्घटनेच्या वेळी घटनास्थळी जाऊन तांत्रिक मार्गदर्शन करण्याच्या दृष्टीने जिल्हा, स्थानिक स्तरिय अरिष्ट निवारण समुहाचे (MARG) संघटन करून ते कार्यान्वित करण्याची कार्यवाही केली जाते. सर्व जिल्हयाच्या रासायनिक अपघाताविषयीच्या अनर्थ निवारण योजना अद्ययावत करण्याचे काम अग्रक्रमाने करण्यात येत आहे.

७) धोकादायक कारखान्यातील कामगारांची वैद्यकिय तपासणी व सर्वेक्षण--

या संचालनालयात कामगारांची आरोग्यविषयक तपासणी करण्यासाठी व धोकादायक कारखान्यातील कामाच्या जागेचे सर्वेक्षण करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक ती अत्याधुनिक उपकरणे असलेली प्रयोगशाळा सज्ज आहे. महाराष्ट्र कारखाने अधिनियमामध्ये धोकादायक प्रक्रिया असेलेले अनेक अनुबंध आहेत उदा. इलेक्ट्रोप्लेटिंग व शिसाच्या संपर्कात काम, ग्लास उत्पादन, शॉट ब्लास्टिंग, कातडी कमावण्याचे काम, क्रोमिक ॲसिड, नायट्रो अमायनो कंपाउंड, धोकादायक जंतुनाशके, ॲस्बेसटॉस, मॅगनिज बॅझिन, रंग उत्पादन करणे, कापडाचे उत्पादन, कर्कश आवाजात काम करणारे विभाग इत्यादी. या प्रकारच्या वातावरणात काम केल्यामुळे विषबाधा, फुफ्फुसाचे रोग, कॅन्सर, कर्णबधिरता असे व्यवसायजन्य रोग होवू शकतात. या विभागाकडून केल्या जाणा-या वैद्यकिय तपासणीमुळे अशाप्रकारचे रोग होवून कायमची हानी होण्यापूर्वी उपाययोजना करण्यास मदत होते.

उदाणार्थ-खालील धोकादायक जागेचे सर्वेक्षण करणे आवश्यक असते.

- १) सिलिका अॅस्बेस्टॉस - धुळीचा उपसर्ग
- २) क्रोमियम मरक्युरी(पारा)- विषारी वाफांचा त्रास
- ३) बॅंझिन, टॉल्विन, अमोनिया, क्लोरिन, नायट्रसफ्युम, सल्फर डायऑक्साईड वाफा-वाफांचा त्रास

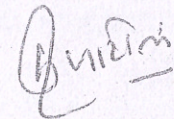
अशा वातावरणात धोकादायक रसायनांच्या /पदार्थांच्या वाफा ह्या कामगारांच्या आरोग्यास हानी होणा-या प्रमाणापेक्षा कमी आहेत याची निश्चिती करण्यासाठी सर्वेक्षण करणे आवश्यक असते व ते या विभागाकडून केले जाते.

कामगारांच्या कामाच्या जागी वायूवीजन व उष्णतेमुळे होणारा परिणाम याचे सर्वेक्षण सुध्दा केले जाते. कर्कश आवाजाच्या वातावरणात राहिल्यामुळे कर्णबधिरता होण्याची शक्यता असते. अशा आवाजाची तीव्रता मोजून उपाययोजना करणे आवश्यक असते. अशा कामगारांची ऑडिओमेट्री तपासणी केली जाते. या प्रयोगशाळेत धोकादायक वातावरणात काम करण्या-या कामगारांच्या रक्त आणि लघवीच्या नमुन्याचे पृथःकरण अत्याधुनिक उपकरणांनी करण्याची सोय उपलब्ध आहे.

या विभागातील उपसंचालक (वैद्यकीय) व प्रमाणक शल्य चिकित्सक यांच्याकडून तपासणी केली जाते. त्यासाठी कोणतेही शुल्क घेतले जात नाही. प्रत्येक जिल्हयाचे सिव्हिल सर्जन, व काही प्राधीकृत प्रमाणक शल्यचिकित्सक हे या कायदयाखालील प्रमाणक शल्यचिकित्सकाचे काम करू शकतात.

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, नागरिकांची सनद दिनांक ०२/०५/२०२३ रोजी अद्ययावत करण्यात आलेली आहे.

मु.र पाटील,
प्रभारी संचालक
औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य,
महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.